

Gondolatok tájszótári munkálatok közben

Felvegyük-e az alaki tájszavakat és a „nép” minősítésűeket a tájszótárba?

1. Az elmúlt másfél évtizedben örvedetesen megszorodtak a helyi tájszótárak. Aki tájszótári munkára vállalkozik, az az alaki tájszavak problémáival elkerülhetetlenül szemben találja magát (vö. HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/II, 158–9; BALOGH: uo. 166). A dialektológusok között nem arról folyik a vita, hogy az alaki tájszavaknak helyük van-e a tájszótárakban. Ha ez lenne a kérdés, le lehetne zárni azzal, hogy a helyi- és nagyszótárak szerzői már állást foglaltak, mivel a tájszótárak minden típusába felvették az alaki tájszavakat. A polémia igazi tartalma az, hogy csak az alaki tájszavak szorosán vett csoportjának vagy a tendencia-jelenségek adataitól parttalanára tett lexémahalmaznak is helye van-e a tájszótárban.

A gyakorlat szerint a szerzők a tájszavak mindhárom fajtáját beépítik a tájszótárba, az alaki tájszavakat is, mert azok is tájszavak. Sok érv szól felvételük mellett, hiszen mennyiségi mutatóik, gyűjtésük sajátos problémái, az a tény, hogy a köznyelv kiegyenlítő hatása ezt a tájszócsoporthoz is tizedeli stb. azt mutatja, hogy számolnunk kell velük. Földrajzi kötöttségük is arra int, hogy számba kell vennünk őket. (Ez utóbbi adottságukra később még többször visszatérünk.) Szóval, ha egy helyi nyelvjárásban sikerül összegyűjteni az alaki tájszavakat, kár lenne szótározatlanul hagyni őket. Aki a többektől pontosan definiált alaki tájszavakat veszi fel (vö. SZINNYEI, MTsz.; B. LŐRINCZY: MNyj. 1: 157–8; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink² 61; ÚMTsz. I, Bev.), az helyesen jár el, azzal lehet vitatkozni, aki a nyelvjárásban szabályos, sokadatú hangmegfelelés adatait, „a kiejtés szerinti tájszavakat” (FÁBIÁN: MNyTK. 198. sz. 204), a „köznyelvi szó nyelvjárási ejtés móddal” (HEGEDŰS ATTILA: MNy. 85: 369) alakokat is szótározza. Ha egy szerző kiszélesíti az alaki tájszavak körét, ha nem kizárólag a nyelvjárás tájszavait építi be a tájszótárba, vitatható adatoknak enged utat.

Az alaki tájszó akkor fontos adat a tájszótárban, ha valóban alaki tájszó. Egyébként töltelékelem, amely indokolatlanul megnöveli a szótár terjedelmét. A tájszótár paraméterei közül a jól vagy rosszul kezelt alaki tájszócsoporthoz önmaga is mutatja a feladatvállalás helyes vagy hibás megvalósítását. IMRE SAMU és KISS JENŐ helyi tájszótárának megjelenése óta minden tájszótáriró szól arról, hogy miként gondolkodik az alaki tájszavakról (lásd VÁRKONYI IMRE, VILLÁM JUDIT,

TÓTH IMRE, HEGEDŰS ATTILA, RÁCZ SÁNDOR, HÁZI ALBERT munkájában). A szótárakat vizsgálva viszont azt látjuk, hogy különböző okokra hivatkozva többen engednek a csábításnak és szabályos hangmegfelelések adatait is szótározzák. Szembetűnő ez TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótárában (Bp., 1987), ebben a valóban hézagpótló munkában is. (Kritikáját lásd HEGEDŰS ATTILA: MNy. 85: 368–71).

A tájszótár bevezetőjében IMRE SAMU jelezte, hogy a szerző „kiszélesítette az alaki tájszavak körét”, és a nyelvjárás sajátos hangtani arculata miatt a megoldást maga is megértően kezelte. (Az indokolást részletesebben UŐ: MNy. 83: 138.) Ezzel a megoldással TÓTH IMRE elszakadt a tájszótáraktól vállalt feladattól: tájszótárába tájszavakat és nem tájszavakat is felvett. Az még csak „elmegegy”, hogy egy oldalon alaki és nem alaki tájszavak is vannak (vö. a 125. oldalon: *heptyika* : *hevernyi*, a 165. oldalon: *gugli* : *krämpácsó* stb.), de az már sehogy sem fogadható el, hogy például a 187. oldalon 39 ige egyike sem tájszó: *mëkkóstó*, *mëmmunkā*, *mënnyrbā*, *mëgő*, *mëgőt* stb. Az utóbbiakról jól felismerhető, hogy a *krämpácsó*-hoz hasonló adatokról van szó: több képzésmozzanatban eltérnek ugyan a köznyelvtől (a szóvégi *l* kiesése nyomán a nyúlás különféle adatait látjuk), de ez szabályos, sok adatra kiterjedő jelenség példatára. Abban igaza van a szerzőnek, hogy a palóc nyelvjárások hangalakjukban jelentősen eltérnek a köznyelvtől (vö. i. m. 24–5), csak hogy ez igaz a nyugat-dunántúli nyelvjárásokra is. Tény, hogy a *krämpácsó*-típusú adatokban „a helyi nyelvjárási sajátosságok... halmozottan jelentkeznek” (IMRE: MNy. 83: 138), de az is, hogy ezekben az adatokban más nyelvjárástípusokban is ismert szabályos hangmegfelelésekről van szó. A *föd-*, *vót*-típusú adatok a tiszántúli nyelvjárásokban is megvannak, a Sárreten például *föd* ~ *föüd*, *vót* ~ *vout* alakváltozatokban élnek, látható, hogy az *l* kiesése ezen dialektusokban sem egyszerű kiesés, aszszociatív hatása van. (A pótlónyúlás különféle adatait a sárreتي nyelvjárásokban is megtaláljuk.) A köznyelvtől egy-egy jelenségtől eltérített különféle adatokkal más nyelvjárástípusokban is találkozunk: Büssün az *ö*-zés teremtett sok, a köznyelvtől eltérő adatot (vö. Bütisz. Bp., 1988), de az alaki tájszavak csoportját ezekkel ott sem duzzaszthatják fel. Megértőek lehetünk tehát egy szerző szemléltetést szolgáló néhány adatával — a legjobb megoldás persze az, amit IMRE SAMUnál és KISS JENŐnél látunk, hogy a nyelvjárás hangtani arculatának sajátos jelenségeit a bevezető részben mutatják be —, de az a legjobb, ha a tájszótárba a szorosan vett alaki tájszavak kerülnek be, azok viszont lehetőleg minél teljesebben. Más palócföldi tájszótárak bizonyítják (vö. JANKUS GYULA, Kémémedi tájszavak. Bp., 1990; HEGEDŰS ATTILA, Kismémedi tájszótár. Bp., 1992), hogy TÓTH IMRE fontos munkája ezzel a többlettel nem lett gazdagabb, módszere ezért nem követendő.

Szerencsésebb helyzetben vannak azon nyelvjárások kutatói, gyűjtői — például a sárreتي nyelvjárásokéi —, amelyekben csak egy-két adata van az affrikációnak,

nem jellemző az *n* palatalizálódása stb., mert nincs, ami csábítson. A sárréti nyelvjárások fonémarendszere és fonémamegterhelése — a hosszú magánhangzókat nem számítva — megközelítően azonos a köznyelvel (vö. IMRE, MMNyJR. 362). Az alaki tájszavak a sárréti nyelvjárásokban így is a tájszavak meghatározó csoportját alkotják. A nyelv atlasz M-20 (Szerep) kutatópontján a 617 LEX jelzetű térképlap kérdéseiből 234-re válaszoltak tájszóval. A 234 tájszó 27 százaléka (64) alaki tájszó. Különböző szomszédos nyelvjárási beszédkorpuszokból vett adatokból azt is tudjuk, hogy a szomszédos nyelvjárások értékei megközelítően ilyenek. Azt is visszaigazolják, hogy az alaki tájszavak többsége a szomszédos dialektusokban kisebb-nagyobb eltérést mutató alakváltozatban él (vö. kny. *viasz* Szerepen: *vijaszk*, Püspökladány: *vijassz*; kny. *vonít* Szerepen: *vonít*, Püspökladányban: *vonyít* stb.). Az ismert növényi és állati denotátumot Szerepen alaki tájszóval nevezik (*bugou*), Püspökladányban nem (*gubó ~ gubóu*). Szabályosság nem mutatható ki abban, hogy egy alaki tájszó a szomszédos nyelvjárásban mikor váltakozik köznyelvel vagy alakváltozattal, ezért is adatértékük van.

Bizonyos, hogy az alaki tájszavak csoportja nélkül nem adhatunk pontos képet egy nyelvjárás tájszóanyagáról. Ez a tájszófajta kevésbé érdekes a valódi tájszavak mellett (nem igazán látványos és talányos mellettük), de a tájszótár nélkülük éppúgy nem hiteles, mint az indokolatlanul felduzzasztott csoportjukkal. Igaz, hogy a kommunikáció szempontjából nem igazán érdekesek (vö. KISS JENŐ: MNy. 73: 223), az is, hogy „elsődleges lexikográfiai információt” nemigen adnak (UŐ, MihTsz. 9), más megközelítések azonban arra hívják fel a figyelmünket, hogy helyes besorolással a tájszavak fontos csoportjáról van szó (vö. B. LŐRINCZY ÉVA, A magyar mássalhangzókapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Bp., 1979; NYIRKOS ISTVÁN, Inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993.). Nemcsak azért, mert egy helyi nyelvjárás tájszavainak egésze velük teljes, hanem azért, mert a magán- és mássalhangzó-kombinációk sokaságát találjuk bennük úgy, hogy a szabályos és szabálytalan színesen kavargó előttünk. Sokféle alaki tájszói adattal bizonyítható, hogy a hangtani szabályosságot nem mutató lexémák miért követelnek helyet maguknak a tájszótárakban.

2. Az alcímbebeli kérdés második része — éppúgy, mint az első — a gyakorlatból került elélem. Tájszóanyagot gyűjtve már a munka első szakaszában végig kellett gondolnom, hogy tematikailag milyen szóanyagot vonjak be a vizsgálatba. Kézenfekvő volt, hogy az anyaggyűjtés a hagyományos népi élet, a hagyományos földművelés és állattartás gyorsan vesző szóanyagára (vö. BALOGH: VEABÉrt. 1982/II, 164; SEBESTYÉN: MNy. 83: 514; VÉGH: MNyTK. 109. sz. 142), valamint a tájon korábban ugyancsak hagyományosnak tekinthető rétségi élet szókincsére terjedjen ki. Bár még nem fejeztem be az anyaggyűjtést, az máris látszik, hogy a gyűjtés tematikáján nem kell változtatnom: a korábbi és

közelmúltbeli tájszó- és szövegfeldolgozásokból, publikált és kéziratosszerű nyelvjárási, néprajzi munkákból az egész területről jól szóródó anyagot találtam. A hiányok (a sárréti gyékénymunkák, halászat, a rétségi határ szóanyaga stb.) kérdőíves kiegészítésekkel, magnetofonos beszédfelvételek tájszóanyagával jól kiegészíthetők.

Mivel tájszótár összeállítását tervezem, a szóanyagot az ÉKsz. segítségével megszűröm, csak a „nép” és „táj” minősítésű lexémákat hagyom meg. Így sem biztos, hogy mindegyikből szócikk lesz. Az foglalkoztat, hogy a „nép” minősítésű lexémák mindegyikének helye lehet-e a szótárban vagy csak szűrve, darabonkénti vizsgálat után. (A mihályi tájszóanyag ellenőrzésekor, szerkesztésekor KISS JENŐ is szemben találta magát ezzel a problémával, vö. MihTsz. 9.)

KOVALOVSKY MIKLÓS már 1962-ben jelezte, hogy a falu társadalmi átalakulása, a népmozgalmak eleveensége miatt a népi, népnyelvi „átmeneti, elhaló kategóriává” lett (vö. SzótTan. 136). Ezzel csaknem egy időben és összhangban az ÉrtSz. egyik műhelytanulmánya pontosan leírta, hogy a népi, népies, népnyelvi stílusminősítés mit takar a szótárban. „Így minősítjük a paraszti, vidéki élet formáival kapcsolatos olyan szavakat, szójelentéseket és szókapcsolatokat, amelyek a nyelvjárások többségében járatosak, pl. a bába, csoroszlya szócikkében.” (vö. BENCÉDY: NytudÉrt. 36. sz. 55). Ennél szűkebb csoport a tájnyelvi szavak csoportja, amelyek „csak egy-egy nyelvjárási területen élő szójelentéseket és szócsoportokat” fogják át (Uő: uo.). A továbbiakhoz kiindulásnak, alapnak én is ezt tekintem.

Az ÉrtSz. és az ÉKsz. — én az utóbbiból dolgozom — „nép” minősítésű adatai tehát a falu hagyományos népéletének tágabb szóanyagát fogják át, nem a szorosán vett nyelvjárást. Következésképp a tájszóanyag ennél szűkebb helyi csoport nyelvhasználatában élt. Ebből jött elő nekem is a kérdés: ha a község népnyelvében — és természetesen nyelvjárárásában is — előforduló lexémákat nagy területen, különböző nyelvjárástípusokban megtaláljuk, felvegyük-e őket a helyi tájszótárba? Ha ugyanis Biharugrán is (Szabó Pál népies prózája alapján), Sárszentlőrincen is (Illyés Gyula szociográfiájából kigyűjtött adatok szerint) *hálnak*, akkor lehet-e akár a Kis-Sárréten, akár a Dunántúlon tájszó a *hál* ige? Ugyanígy: ha a *hol* kérdőszó vidékünkön és az Ipoly menti palócoknál is *hun*, akkor van-e ennek a szónak akár itt, akár ott tájszói értéke?

Azt hiszem, érzékelhető, hogy mi a gondom a népnyelvinek minősített szavak egy csoportjával. Jól meg kell gondolnunk, hogy ez a szóanyag fontos-e a helyi tájszótárban (HAJDÚ, A csoportnyelvekről 10), kell-e „az egész ország területén ismert, a stílusnak népies színt adó” (vö. O. NAGY GÁBOR, MagySzól. 11) szóanyag, amelyben — KÁROLY SÁNDOR szerint — éppen a területi tagolódás és a nyelvi rétegek színei mosódnak el? Az tehát, ami a nyelvjárási lényege.

Egyszerű lenne a képlet, ha a „népnyelvi” valóságosan azt takarná, hogy „egy falu vagy egy régió falvainak nyelvére jellemző”. A „táj” jelzetű szóanyag ezzel

megferne együtt, hiszen a falu nyelvére jellemzőt természetesen használhatja egy szűkebb csoport, a nyelvjárást beszélők is. De közelebbről szemügyre véve a dolgot azt látjuk, hogy a kérdéses népnyelvnek minősített szóanyag gyakran nem egy település, még csak nem is egy régió nyelvhasználatában él. Ahogy a tanulmányokban és a szótár bevezetésében hivatkoznak is rá. Ha így van, ha „ugyanazok a nyelvi formák az összes nyelvjárásokban előfordulnak” (KÁROLY: VEABÉrt. 1982/II, 117), vagy legalábbis az egymástól jelentősen eltérő nyelvjárás-típusokban, akkor reálisan számolhatunk-e ezekkel a lexémákkal a helyi nyelvjárásokban mint ott tipikus nyelvjárási adatokkal? Regionális tájszótárban (egy régió vagy tájegység tájszóanyagát összegyűjtő munkában) annyiban más a helyzet, hogy abban a szótárban mutató értéke lehet annak, ha a régió — de csak egy régió — dialektusaiban általánosan használják őket. Egy régióban, egy nyelvjárás-típusban azonosító szerepük lehet, ott helyénvaló, ha szótározzák őket.

2.1. A további gondolatokhoz, felvetésekhez hasznosítom egy vizsgálat eredményeit. Két kitűnő, az ország ellentétes pontjáról, más-más nyelvjárás-területéről származó írónk egy-egy pályakezdő szakaszban írott munkájának tájszóanyagát vizsgáltam meg. A két mű: Illyés Gyula Puszták népe című szociográfiája (1937) és Szabó Pál Szivárványerdő c. elbeszéléskötete (1931–1943). Illyés kötetében a dunántúli uradalmi cselédek életének leírását találjuk, benne sok családi és személyes adatot is. Több helyen utal rá, hogy írásaiban tudatosan figyelt arra, hogy meddig mehet el a népnyelv irodalmi felhasználásában. Más életpálya és stílus a Szabó Pálé. Az ő prózája nem szépirodalmi értékeiben különbözik Illyés írásaitól, elsősorban nyelvi ízeiben más. Illyés prózája hűvös és elegáns, Szabó Pálé könnyed és népies. Szabó Pál írásai nélkül szegényebb lenne a népi írók prózája, és hiányozna mindaz, amit elbeszéléseiből a hajdani Kis-Sárrét népéletéről megtudhatunk.

Mire kerestem választ a két író egy-egy korai pályaszakaszából való kötetének nyelvi vizsgálatával?

Arra voltam kíváncsi, hogy írásaik tükrözik-e a szűkebb szülőfölddel való nyelvi kapcsolatukat. Az is érdekelt, hogy a náluk előforduló tájszavakat más nyelvjárásokban is megtaláljuk-e. (Nyelvjárási kötődéseikről mindketten írnak.) Végül arra a gyakorlati kérdésre is választ próbáltam találni, hogy az írásaikban előforduló, az ÉKsz.-től népnyelvnek minősített szavak vizsgálata segít-e a népnyelvi és nyelvjárási megkülönböztetésében. Egy összevetéssel jutunk-e olyan „objektív kritériumokhoz” (KISS JENŐ), amelyek segítik a szótáríró döntéseit.

A vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy mindkettőjük prózájában előfordulnak tájszavak: várható volt és igazolódott is, hogy Illyésnél a szociográfiában is sokkal kevesebb, mint Szabó Pál népies prózájában. Illyésnél 14 tájszót és 13, az ÉKsz.-ban népies minősítésű szót találtam, ugyanezek száma Szabó Pálnál 64/24. Az Illyésnél előforduló alaki, jelentésbeli és valódi tájszavak jórészt csak a Dunántúlon ismert adatok. (A nem egyértelműen nyelvjárási lexémák problé-

májára visszatérünk.) Az alaki tájszavak hangjelenségeikkel is Dunántúlhoz kötődő lexémák (vö. *Csojjánosra* hn., *megebédeztem, fölö*). Az *ebédezett, megebédeztem* vitathatatlanul alaki tájszó, az ÉKsz.-ban is „táj” minősítéssel szerepel, jöllehet nem csak a Dunántúlon használják: GÁLFFY MÓZES a Székelyföldről is szótározta (vö. MNyTK. 180. sz. 12). Az *ebédezik* tájszó a köznyelvi *ebédel* mellett (az ÉKsz. erre hivatkozik) és tájszó a székelyföldi *ebédel* 'reggelizik; étkezik' jelentésbeli tájszó mellett is (vö. ÚMTsz. II, 8; GÁLFFY: i. h.).

Számszerűen kevés alaki tájszó van a Puszták népében, mégis fontos szóanyag ez, mert félreérthetetlenül mutatja, hogy az író melyik vidék szülötte. (Ugyanezt Móricz prózájára nézve más kiegészítésekkel: SEBESTYÉN: MNy. 18: 12–5.)

Az Illyéstől kigyűjtött jelentésbeli tájszavak is tanulságokkal szolgálnak. Néhányat közülük maga is értelmez (vö. *faeper* 'nem földi szeder'), az ÚMTsz. azonban más jelentését ismeri (vö. II, 248). Az Illyés-szövegbeli *földi szeder-re* ('földieper, számóca') a nagyszótár ugyancsak más jelentést hoz (vö. II, 516). A *kintálló* (Illyésnél: 'hívatlan vendég a lakdalomban') lexéma jelentésbeli tájszó a köznyelvvel szemben is, de más nyelvjárásokban előforduló alakváltozatok mellett is (vö. *kinálló*, Hortobágy és Nagyrábé: 'útonálló', ÚMTsz. II, 516).

A dunántúli tájszótárak Illyés valódi tájszavainak földrajzi kötődését is vizsgálják (vö. *prósza*: MihTsz. 62; *szotyola*: uo. 68; *ümög*: BuTsz. 103; *zsurmolás*: uo. 246).

Szabó Pál tájszóhasználata terjedelmesebb és más is mindhárom tájszócsoportban. Valamivel nagyobb ugyan a korpusz, de nem annyival, hogy magyarázhatná például a kétszer annyi alaki tájszót. Az elbeszélésekben is előforduló tájszavakat ismerik a szomszédos és környező nyelvjárásokban (*bugyborékolva, ecsém, göringyet, jánt, ritt, sipkája, talyigakerekek, trüsszentett, ugorka*). (A környéken valójában a *bugyborékolva* alak *i*-zve, az *ecsém* *ë*-zve, a *talyigakerekek* *j*-zve hangzik.)

Az elbeszélésekben 20 jelentésbeli tájszót találtam, kilencet közülük az ÉKsz. népnyelvinek minősít. A tájszókat a Sárrét helyi dialektusaiban mindenütt ismerik (vö. *cstirkét* 'kisebb gabona- vagy szénacsomót', *derekán* 'közepén' *ki vannak állva* 'fáradtak', *papnak* 'a kereszt legfelső kévéjének', *tökkáposztát* 'töklevest' stb.). Másik csoportjukról (*cédulaházba, házba, kötő, vászoncsupor* stb.) az ÚMTsz.-ból megtudjuk, hogy adataik nem csak vidékünkhez kötődnek, hanem szóródnak az egész magyar nyelvterületen. A hagyományos népi élet szóanyagához tartoznak, besorolhatnánk őket régióink tájszavai közé, nagy szóródásuk miatt azonban ezt meggondolandónak tartom. (Erre az összefüggésre még többször visszatérek.)

Szembetűnő a valódi tájszavak nagyobb száma. Szabó Pálnál ezek is természetesekek, a novellák szépirodalmi értékeit nem csökkentik. A 37 valódi tájszó nagyobb részét a közép-tiszántúli nyelvjárástípusban általánosan használják (vö. *csobánt, górálvá, kolompírinda, kótogása, rucákra* stb.), egy kisebb csoportjukat

azonban csak a Kis-Sárrétről ismerjük (vö. *berkéje* 'a fűzfa barkája', *pillókált, zángóznak*, ez utóbbira nézve KÁLMÁN: Ethn. 65: 540).

Ezzel lényegében bemutattam azt a tájszóanyagot, amit a két író kötetéből kicéduláztam. A leltárt azzal a fontos megállapítással kell kiegészítenem, hogy Szabó Pál tájszavainak többsége is erősen kötődik az író nyelvjárásához. Népies stílusa a kis-sárréti dialektusok hangtani, szóhasználati, frazeológiai elemeiből építkezik („a nádfiók itt vér fel bennünket...” stb.). Írásaival hihetővé tette, hogy „Lírája van itt (Biharugra környékén — Z. L.) a sziki vadvizeknek, a nyári forráságban lesült mezőknek, legelésző tücsköknek...” Egyszerű, könnyed elbeszélő nyelvezetével tolla nyomán igazi szépróza született.

2.2. A két írótól kigyűjtött tájszavak száma annyival több lehet, ahány népnyelvi jelzetű szó van még az alaki és jelentésbeli tájszavak között. Ezeket szándékosan külön csoportosítottam, hogy megvizsgálhassam: 1. a népnyelvi jelzetű szavak között milyen az aránya azoknak, amelyek mindkettőjüknél előfordulnak, majd hogy 2. ezeknek a lexémáknak — az ÜMTsz. és a helyi tájszó-tárak tanúsága szerint — melyik nyelvjárástípusokból van még adata.

A lexéma szűkebb kötődésének vizsgálatát esetenként azért tartom fontosnak, mert sem anyanyelvjárási, sem régióbeli (egy-egy nyelvjárástípusra vonatkozó) ismereteink nem mindig igazítanak el pontosan. A *vacsorál* igét például a Sárrét különböző pontjairól ismerjük. A negyvenes évek elején VÉGH JÓZSEF Hosszúpályiban ebben a mondatban jegyezte fel: „*Jöjök, atyafi, ha nem útája, vacsorálni.*” (SárNépm. 176). Magam is alaki tájszónak gondoltam, persze nem a *vacsorál*: *vacsorázik* alaki kettősség miatt, (vö. NytudÉrt. 36. sz. 54), hanem mert Bakonszegen az alaki kettősség mellett jelentésmegoszlással is találkoztam: *vacsorál* 'eszik egyedül', *vacsorázik* 'együtt eszik vkivel, vkikkel'. A tájszótarak tanúsága mégis meggondolkodtat: *vacsorál*-nak a sárréti adatok mellett más nyelvjárástípusokból is van adata, például Büssüből (vö. VÁRKONYI, BüTsz. 235), Kishegyesről (vö. MARKOVIČ RADMILA, A kishegyesi földművelés és állattartás szókincse. Újvidék, 1991. 142). A büssüi, kishegyesi és sárréti adatok igazolják, hogy a szó ÉKsz.-beli minősítése helyes, de megkérdőjelezzük, hogy besorolható-e tájszónak Büssün, Kishegyesen vagy éppen Bakonszegen. Az alaki tájszavak csoportjába történő besorolásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a lexémát egy nyelvjárásból vagy több nyelvjárástípusból (helyi nyelvjárásból) ismerjük-e. A két írótól idézett alaki tájszavak is azt erősítik, hogy ebben a tájszócsoporthoz is kritérium a szűkebb földrajzi környezethez való kötődés. Nem mindegy, „hogy egy tájszó honnan, hány helyről van feljegyezve” (vö. Balogh: VEABÉrt. 1982/II, 163). Ugyanezt érdemes megfontolni a jelentésbeli tájszavak besorolásakor is.

Az Illyés Gyulától és Szabó Páltól kigyűjtött, az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített szavak között vannak olyanok, amelyek mindkettőjük írásaiban előfordulnak (vö. *magkokas* ~ *magkokast*, *csupor* ~ *vászoncscupor*, *lógercsősz* ~

lógerba), de kevés ilyen adat van. Ez az adatsor kiegészíthető más adatokkal. Illyésnél vannak olyan szavak és szerkezetek (*banda, arató banda, ipa, leltem, szedi a markot, szüle, szürü*), amelyek a közép-tiszántúli nyelvjárástípusban megvannak. (Szabó Pál más írásaiban is.) Ezen szóalakok tájshóváltát nagy területi szóródásuk miatt kérdésesnek látom. Ez összhangban van azzal, amit BENCÉDYTől már idéztem (vö. NytudÉrt. 36. sz. 55): a két vagy több nyelvjárástípusban aktív lexémákat népnyelvinek, az egy helyi nyelvjáráshoz vagy nyelvjárástípushoz kötődő szavakat pedig tájshóválnak tekinthetjük. Ebből a megközelítésből következik, hogy mivel a Puszták népében előforduló, az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített olyan szavak, mint a *csibe, kepék, récéi, tikja* stb. a tiszántúli nyelvjáráásokban ismeretlenek — érthetően Szabó Pálnál sem találjuk őket —, tiszántúli hiányuk miatt ezeket a szavakat a nyugati nyelvjáráások tájshóválnak tekintjük (a *tik*-ra nézve ugyanígy KISS JENŐ: MihTsz. 9).

A két írótól gilyűjtött szóanyag arra hívja fel még a figyelmünket, hogy szó-tározás előtt a népnyelvi minősítésű szavak mellett ugyanígy célszerű megvizsgálnunk a „népr” jelzetűeket is. Szabó Pál elbeszéléskötetéből négy néprajzi vonatkozásúnak a szócikkét néztem meg az ÚMTsz.-ban azzal a céllal, hogy megtudjam: az adatok miként szóródnak a helyi nyelvjáráásokban. Az találtam, hogy a négy lexéma közül (*csupor, felhérc, hóka, kanta*) a *hóka* kivételével mindnek van adata a biharugrai mellett a Sárrét más településeiről is, de ennél többet mond, hogy mind a négyet különböző nyelvjárástípusokból is adatolja a szótár. Vagyis a *csupor, felhérc, hóka, kanta* bizonyíthatóan a nyelvterület nagy részén használt népnyelvi szó volt. A *felhérc* a Sárréten a *szekér* része, de a szekérhágsót ott is *felhércnek* ismerik — az alakváltozatok ebből a szempontból nem érdekesek —, ahol egyébként nem a *szekér*, hanem a *kocsi, parasztkocsi* járja (vö. ÚMTsz. II, 422). Az Illyés-szociográfia *favágító* adata szintén a fentiekre példa: az ÚMTsz. (II, 295) a szó dunántúli és tiszántúli adataiból többet ismertet (vö. Gacsály: *favágítóú töüke*, Debrecen: *favágító hely*, Monostorpályi: *favágító töke*, Hosszúpályi: *favágító töüke* stb.), amely adatokból látható, hogy hangtanilag jól elkülönülnek a tiszántúli alakváltozatok, de sem ezek miatt, sem nagy szóródásuk miatt nem tekinthetjük tájshóválnak őket.

A hagyományos paraszti élet népnyelvinek minősített szóanyaga is sokféle, hasonló tanulságot kínál. A Szabó Páltól használt olyan szavakat mint *asztafia, bábaszarka, bundalé* 'gabonapálinka', *fröstök, gangosan, hibás* 'beteg, fogyatékos', *íziben* stb. nem csak Biharugrán ismerik, a Sárrét több településéről és más nyelvjárástípusból is van adata az ÚMTsz.-ban. A népnyelvi minősítésű szavak között van olyan is, amelynek sok adata van a különböző nyelvjárástípusokban, de sárréti adatuk nem került a nagyszótárba. Az adatok többségében ténylegesen csak adathiányról van szó, mert a *cédulaház, ihatnék, komótosan, kötő, lógázni* stb. lexéma ebben a régióban is, ma is használatos. Az ilyen, a nyelvterület újabb régiójából (ezúttal a Sárrétről) hozott, még nem szótározott adatok erősítik a

népnyelvi minősítés helyességét. (Természetes, hogy az adathiányos helyzeteket nem azonosíthatjuk a tényleges adathiánnyal, elbírálásukhoz forrásokat kell megváltatnunk.) Végül van olyan szó is az elbeszélésekben, amelyeknek egyik jelentését (vö. *meg is ütközik* 'nagyon meglepődik') az ÉKsz. népnyelvnek minősítette, az ÚMTsz.-ban azonban erre a jelentésre más nyelvjárásból nincs adat. (A Sárreéten Biharugrán kívül más nyelvjárásban is ismerik, l. Püspökkladány.) Ezek a különböző természetű adatok azt mutatják, hogy a helyi nyelvjárások tájszavainak és a településen általánosan használt lexémák meglétének vagy hiányának nagyobb összefüggések igazolásához bizonyító értékük van, és ezeket figyelembe kell vennie a tájszótár írójának.

Az összevetésre tehát szükség van a tájszóanyag pontos számbavételéhez. Bizonyítják ezt a Szabó Páltól vett olyan alaki tájszavak is, mint a *bugyborékolva*, *ecsém*, *göringyet*, *jánt*, *rítt*, *sipkája*, *trüsszentett*, *ugorka* stb. A fenti lexémákat — a *göringy* kivételével — az ÉKsz. népnyelvnek minősítette. A különböző vidékeken készült helyi tájszótárak (Székelyföld, Palócföld, Mihályi, Büssü) tanúsága szerint ott is ismerik őket, van helyi alakváltozatuk. A (Sárreéten általánosan használt) *bugyborékolva* és *rítt* szóalakot három más nyelvjárásrterületről is szótározták. Ez „népnyelvi” minősítésüket igazolja. A többi lexéma népnyelvi minősítése sem lehet kérdéses csak azért, mert nem kerültek be a helyi tájszótárba: az a tény, hogy a szerző az alaki tájszavak közé nem vette fel a *göringy*, *jánt*, *sipkája* adatot, nem jelenti, hogy ott nem is ismerik. Más kérdés, hogy Büssüben, Mihályiban nem is várhatjuk a *jánt*. Az is érthető, hogy az alaki tájszavak sajátos értelmezése miatt az Ipoly menti palóc tájszótárban van meg a legtöbb azok közül, amelyeket Szabó Páltól bemutattam.

A kny. *uborka* mellett a közép-tiszai nyelvjárástípusban gyakori, Szabó Páltól is adatolt *ugorka* és a dunántúli *buborka* (vö. Mihályi, Büssü) kétségkívül alaki tájszó. A sárreíti *jánt* pedig nem csak a kny. *lányt* miatt, hanem azért is, mert ilyen, más nyelvjárásokbeli alakokkal áll szemben: *lánágon* (Mihályi), *lánýbéli* (Büssü), *lyānkérő* (Ipoly mente), így az összevetéssel bizonyítékokat kapunk arra nézve, hogy a *jány* és származékai itt alaki tájszavak. A sárreíti nyelvjárásokban több példát ismerünk ugyan a kny. *l* ~ *nyj. j* megfelelésre: *fējűl*, *jászoj*, *mājtēr*, *pájinka*, *tajiga*, de ezekkel itt is sokkal több *l*-ező alak áll szemben, nem tendencijelenségről van tehát szó. A *göringy* esetében még egyszerűbb a képlet: az ÉKsz. a *göröngynek* nem hoz alakváltozatát (utaló szócikk sincs), az ÚMTsz. szócikkében viszont annál több alakváltozatát találjuk, és az adatok tanúsága szerint a *göringy* a Tiszántúl alaki tájszavának látszik.

A kettős összevetés sok mindent tisztáz. Az ÉKsz. népnyelvi minősítésű adatainak földrajzi elterjedtségére az ÚMTsz. és a helyi tájszótárak segítségével pontos választ kapunk. Vagyis „objektív kritériumokat” a tájszótáríró kérdéseire.

3. Miben foglalhatom össze megfigyeléseim, vizsgálataim tanulságait?

Amint bevezetésben szoltam róla, a problémákat a gyakorlat hozta elém, ezért legalább saját használatomra választ kell keresnem rájuk. A vizsgálatokat az is indokolta, hogy a két tájszócsoporthoz azonos és különböző természetű kérdések egyaránt előkerültek, ezért több oldalról szemügyre kellett venni őket. Tapasztalataimat folyamatosan szembesítettem az ismert szakmai véleményekkel, válaszaimat ezután véglegesítettem. Tudom, hogy válaszaim több ponton is továbbgondolandók.

3.1. Az alaki tájszavak kérdéskörét illetően azt tartom legfontosabbnak, hogy a műszó fogalmáról, megközelítéséről egyformán gondolkodjunk (vö. KISS JENŐ, MNyTK. 159. sz. 16–7). Nem engedhetünk abból, hogy az alaki tájszavak köréből ki kell zárunk „a kiejtés szerinti tájszavakat” (FÁBIÁN PÁL), tehát a tendencijelenségek példáit (DEME LÁSZLÓ), csak „a más fonémakombinációk adatait” (GÁLFFY MÓZES) vehetjük fel ebbe a tájszócsoporthoz. Az alaki tájszó csak következetes minősítéssel lehet fontos eleme a szótárnak. Az ismert megszorításokkal eljuthatunk ennek a tájszócsoporthoz a jó megközelítéséhez. A szótáríró szabad választásának, mérlegelésének így is marad még tere.

Egyformán kell tehát gondolkodnunk arról, hogy sem a tiszántúli *csípél*, sem a dunántúli *csépiül* nem alaki tájszó. (Jelentésbeli tájszóként viszont mindkettőnek helye van a szótárban, vö. Püspökladány: *csípél* 'üt, ver vkit'; Büssü: *csépiül* 'gabonát cséppel kiver'.) Alaki tájszó viszont a sárréti *ákác* (nem a hangsúlyos szótag magánhangzójának nyúlása miatt), mert más nyelvjárásokban ilyen megfelelővel áll szemben: *agáci*, *agáco* (MihTsz. 21); *ägács* (PalTsz. 66). Az *agacsi* egyébként Püspökladányban valódi tájszó, 'az akác virága' jelentésben. Az alaki tájszavak más példáiról korábban már volt szó.

A következőkben olyan adatokról szölok, amelyeknél tere lehet a szótáríró egyéni mérlegelésének. Mérlegelni célszerű például, hogy egy helyi nyelvjárás alaki tájszavainak tekintsük-e azokat a lexémákat, amelyek egymástól területileg is, alkatilag is távoli nyelvjárástípusokban ugyanazon alakban előfordulnak. Az érthető, hogy egyazon nyelvjárástípus helyi dialektusaiban az alaki tájszavak zöme azonos vagy hasonló alakváltozatban él (vö. BOKOR: MNyTK. 203. sz. 97). Miért ne lenne természetes, hogy a Kis- és Nagy-Sárrét nyelvjárásaiban az alaki tájszavak nagy része azonos vagy hasonló alakú, illetőleg hogy azonos lexémák váltak alaki tájszóvá, hiszen egy nyelvjárástípuson belül egy sajátos régió nyelvjárásainak tájszavairól van szó. Más esetekben azonban meggondolandó, hogy az azonosság nem a népnyelvnek minősített szavak problémáit jelzi-e. Azt, ami helyi tájszóvá való felvételüket megkérdőjelezi. Különböző nyelvjárás források adataival való összevetés után zárhatók le megnyugtatóan ezek a kérdések.

Végül az is kérdés, hogy mi legyen a kritikus adatokkal. Vagy eltekintünk szótározásuktól, vagy ha a tendencijelenségek adatait következetesen kizárjuk, ezekkel esetleg nem bánunk olyan szigorúan, és felvételüket a szótáríró mérle-

lése dönti el. Ezek ugyanis a köznyelvi megfelelők mellett alaki tájszavak, csupán az szól ellenük, hogy földrajzi kötődésük lazább a többi alaki tájszóénál.

3.2. Ugyanezek a kérdések a jelentésbeli tájszavaknál is felmerülnek: az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített szóanyagot — a népi élet, a hagyományos gazdálkodás, földművelés szóanyagát — milyen szűrés után vegyük fel a tájszótárba? Ide sorolom még a néprajzi jelzetű szóanyagot is. Helyesen járunk-e el, ha egyszerűen csak elhagyjuk őket? A szótáríró felvételükről vagy elhagyásukról csak objektív kritériumok alapján dönthet, de vannak-e olyan kritériumok, amelyek alapján megnyugtatóan szelektálhatunk?

Úgy látom, hogy van megfelelő lehetőség, ha az összevetést-ellenőrzést két fázisban végezzük el. A kérdéses lexémáknak két forrás (ÉKsz.; ÚMTsz.) adataival történő összevetése segíthet a nyitott kérdések megválaszolásában. Az első lépcsőben, az ÉKsz. szócikkeinek adataival való szembesítésből megtudjuk, hogy nyelvjárási vagy népnyelvi lexémával van-e dolgunk, majd az ÚMTsz.-ral és helyi tájszótárakkal való összevetésből megkapjuk, hogy nyelvjárástípusonként miként terítődnek — szóródnak-e egyáltalán — az adatok. Az adatok nagy területi szóródása vagy egy nyelvjárásterülethez kötődése fontos tájékoztatás arra nézve, hogy hogyan tovább. A népnyelvi és néprajzi minősítésű jelentésbeli tájszavak szótározására nézve is mutató értékű, hogy több nyelvjárástípusban is megvannak-e (lásd *banda* stb.) vagy csak egy jól körülhatárolható területen élnek. Kontrasztív alapon tehát felfedhető a lexémák nagy területi szóródása vagy szűk területi kötődése.

A jelentésbeli tájszavak népnyelvi minősítésű adatait sem célszerű tehát automatikusan felvenni a helyi tájszótárba. Helyi tájszó az lehet, amely lexéma vagy alakváltozat a köznyelvből hiányzik, amelynek élettere egy településhez vagy nyelvjárásterülethez kötődik. Ha túl nagy területen használják, bizonyos jegyekben hiába tér el a köznyelvitől, túl laza területi kötődése miatt a tájszó-adottság egyik fontos kritériumát veszíti el. A *csípél* : *csépül* jelentései mutatják, hogy a területileg különböző jelentés milyen szerepet kap a jelentésbeli tájszavak minősítésében. Egy fogalomnak lehet más táji megnevezése a helyi nyelvjárársokban, egy nyelvjárástípusban és a nyelvterület egészén is (lásd például a *bab* és a *kukorica* különféle nyelvjárási megnevezéseit), de ha a szó több nyelvjárástípusban is azonos, akkor annak tájszó volta kérdésessé válik. A tájszó mint nyelvjárási szó szűk földrajzi kötődésével lehet egyedivé. A tájszótár szerkesztésekor erre figyelnie kell a tájszótár készítőjének.

3.3. A valódi tájszavaknál más a helyzet. Ezek azzal területspecifikusak, hogy a köznyelvben is, más nyelvjárástípusokban is ismeretlenek. A másik két tájszócsoportban bonyolultabb a helyzet, szótározásukkor ezért kell vigyáznunk. Az egész nyelvterületről gyűjtő nagyszótárak persze e tekintetben szabadabban építkeznek, mint a helyi tájszótárak.

